

СВІТЛАНА ХУТКА,

*старший викладач кафедри соціології
НаУКМА, аспірантка кафедри соціології
НаУКМА*

Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття

Abstract

The article presents an analytical review of major theoretical and methodological approaches interpreting social adaptation and social adaptedness, such as structural-functional, psychoanalytical, interactionistic, as well as their heuristic potential. Comparative analysis made it possible to explicate congruent aspects of these approaches and – taking into account the homeoethic aspect of social activity – to suggest an alternative conceptualization of the personality's social adaptedness.

Аналіз особливостей особистісної соціальної адаптації людини за умов тривалих суспільних трансформацій є унікальною дослідницькою ситуацією, що дає змогу розширити розуміння процесів суспільного життя як самоорганізовуваної системи.

Парадигмально відмінні концепції по-різному інтерпретують феномен особистісної соціальної адаптації та її результати. Мету даної студії становить зіставлення теоретичних підходів до розуміння соціальної адаптованості, спрямоване на реконструювання “інтелектуальної історії” зазначеного поняття і прояснення логічної суголосності спектрів його розуміння, щоб дати концептуальне визначення, адекватне для окреслення множини граничних умов його застосування і здатне забезпечити достатнє поле “позитивної евристики” [див.: 1, с. 79–85].

Поняття адаптації має статус загальнонаукової категорії такого роду, що постають на перетинах наук та, будучи екстрапольовані в подальшому на численні сфери різноманітних дисциплін, сприяють інтеграції відповідних знань у цілісні теоретичні конструкції. У найзагальнішому вигляді, залежно

від того, який рівень організації матерії, який аспект реальності є предметом розгляду, може йтися про адаптацію соціальну, соціобіологічну, біологічну, фізичну, психологічну, хімічну, психофізіологічну тощо. Тема соціальної адаптації особистості вивчалася паралельно у культурній та соціальній антропології, культурології, соціології, психології особистості та соціальній психології у зв'язку з питаннями включення людини до нових або змінюваних умов життя, взаємодії людини й довкілля, еволюції людини та суспільства, людського життя загалом тощо. Перефразовуючи слова Ж.Деріда, концепт адаптації й навіть саме слово на його позначення мають вік укоріненої в повсякденній мові природничо-гуманітарної епістемі [2, с. 563], що певною мірою ускладнює власне соціологічну інтерпретацію даного поняття.

Одним із перших і, мабуть, найвпливовіших соціологічних підходів до пояснення соціальної адаптації — в контексті розгляду еволюції суспільства та суспільної кооперації — є концепція Г.Спенсера: оцінка здатності підтримувати рівновагу своїх життєвих функцій і (або) “шансів мати нащадків” як “закон виживання найпристосованішого та найобдарованішого” була основою закону прогресивного еволюційного розвитку суспільства. Життя кожного організму (зокрема й соціального), за Спенсером, постає, з одного боку, як неперервне, тривале впродовж усього періоду існування *взаємне пристосування* внутрішніх сил організму і зовнішніх умов, що впливають на нього, як здатність взаємодіяти з середовищем залежно від обставин, щоб задовольнити свої функціональні потреби, які й надають руху механізму адаптації [3]. З іншого боку, він уточнює, що пристосування має місце, коли відбуваються деякі зміни в узвичаєних обставинах, і триває, доки нові умови не стануть узвичаєними для організму. Так, психіка людини, що виникає на певному етапі еволюції як засіб адекватного відображення дійсності, є загальним механізмом адаптації людини до умов оточення, а багатоманіття форм психіки та психічних процесів становлять окремі форми адаптації до середовища. В даному випадку результатом процесу соціальної адаптації людей — соціальною адаптованістю — виступає той чи інший ступінь задоволеності функціональних потреб індивідів.

Ідеї Г. Спенсера значною мірою вплинули на бачення соціальної адаптації у межах класичного структурно-функціонального підходу (А.Р.Редкліф-Браун, К.Клахкон, Б.Малиновський, Т.Парсонс, Р.Мертон). Наприклад, Редкліф-Браун тлумачить соціальну адаптацію як спосіб пристосування поведінки окремих організмів до вимог процесу забезпечення підтримання соціального життя. Він розрізняє зовнішню (пристосування організму до середовища) та внутрішню (процеси підтримання життя в організмі) адаптацію, а також виокремлює поняття екологічної адаптації на позначення процесів пристосування соціального життя до біологічного середовища. Відзначаючи, як і Спенсер, принципову роль кооперації для підтримання соціального життя, Редкліф-Браун розвиває власне тлумачення, ґрунтоване на визначенні адаптованості людини на підставі оцінки її внеску до функціонування спільноти в цілому, до спільного соціального життя. Кроком уперед, порівняно зі Спенсером, є те, що Редкліф-Браун звертає особливу увагу на роль символів у процесах взаємної адаптації членів люд-

ського суспільства (на відміну від тваринних спільнот, де визначальними для взаємної адаптації є інстинкти) [4, с. 16, 176, 210–212].

Проблематика адаптації людини до нових умов життя в контексті зміни її цінностей була предметом вивчення представників Чиказької соціологічної школи — В.Томаса і Ф.Знанецького — в класичному дослідженні “Польський селянин у Європі та Америці”, теоретико-методологічну цінність якого для контексту радикальних суспільних змін не можна недооцінювати. Вивчаючи способи пристосування індивідів до нового соціального середовища, дослідники виокремили три ідеальні (у Веберовому розумінні) типи адаптації особи до нових умов соціальної організації: 1) “*філістер/міщанин*” — тип, не здатний адаптуватися, спрямований на збереження стабільності, звичного способу життя та системи орієнтирів, але не формування самостійних установок та орієнтацій; він постає як пасивний конформний реципієнт пропонованих соціальним середовищем правил, тому “кожна істотна та несподівана зміна в умовах життя... має наслідком дезорганізацію його діяльності”; 2) “*представник богемі*” — тип, спрямований на спонтанне пристосування з використанням усіх поспіль можливостей зміни несприятливого становища, він може відносно гнучко пристосовуватися, його “можливості розвитку ще не вичерпані саме через те, що характер його залишається не сформованим (аморфним)”; 3) “*творча людина*” — тип, здатний адаптуватися, спрямований на зміну, переструктурування обставин у сприятливий для себе бік (без нігілізму щодо суспільних вимог), таким чином, його якості “узгоджуються з логікою дій, яка виходить за рамці, визначені людині традицією, якщо людина буде своє життя, спираючись не на припущення про незмінність сфери тих соціальних цінностей, що їх вона визнає, а на прагнення змінити й розширити цю сферу відповідно до певної мети” [5, т. 2, с. 1853–1855]. Соціальну адаптацію ці автори розглядають як процеси, що забезпечують інтеграцію індивідів у стабільну спільноту на основі взаємодії індивідуальних ціннісно-нормативних систем і ціннісно-нормативних систем, втілених у формі соціальних інститутів [5, т. 1, с. 31, 44]. У визначенні змісту соціальної адаптації думка дослідників залишається в руслі функціоналістських ідей, але з важливими доповненнями: 1) дослідження показало роль суб’єктивних ціннісно-нормативних систем у процесах пристосування до змін; 2) соціальна адаптація розглядається з огляду на функціональність для конкретного індивіда, а не соціальної спільноти; 3) було продемонстровано, що в ситуації зіткнення з радикально новими соціальними умовами відбувається не тільки реактивне пристосування індивідуальних ціннісно-нормативних систем до наявних інституціональних систем цінностей як одного з вимірів соціального середовища, а й спричинюється зміна цього соціального середовища відповідно до індивідуальних систем норм та цінностей (внаслідок проактивної поведінки). За свідченням Л.Козера, результати дослідження “Польський селянин у Європі та Америці” вагомо вплинули на подальші дослідження процесів адаптації особистості до соціальних змін і, зокрема, на типологію форм соціальної адаптації Р.Мертон та концепцію соціального характеру Д.Рісмена.

У межах необіхевіористського підходу (Г.Айзенк і його послідовники) *соціальною адаптацією* визначають: 1) як процес або результат процесу фізичних, соціально-економічних або організаційних змін у специфічно-груповій поведінці, соціальних відносинах або культурі, функціональним призначенням якого є поліпшення здатності до виживання або досягнення значимих цілей груп та індивідів; 2) як процес досягнення індивідом або групою рівноваги/гармонії (вираженої як відсутність конфлікту) із соціальним середовищем, коли повністю задоволено і потреби індивіда, і вимоги середовища. Вказаний стан може набувати форми зміни як у середовищі, так і всередині організму в результаті вчинення реактивних дій відповідно до наявних обставин [6, т. 1, с. 25]. Таке визначення є, певною мірою, подібним до деяких ідей структурного функціоналізму стосовно призначення адаптації як способу задоволення потреб.

Представники інтеракціоністського підходу (Л.Філіпс, Т.Шибутані) розглядають адаптацію як єдність процесів перетворення середовища “під себе” і себе “під середовище” і, на відміну від необіхевіористів, що використовують переважно поняття *приспосування* (*adjustment*), оперують кількома концептами [див.: 7]. Так, Т.Шибутані диференціює ситуативну і загальну адаптацію до ситуації (тобто адаптацію до деякої конкретної ситуації й адаптацію до деякої сукупності обставин) і саме поняття *адаптації* (*adaptation*) вживає на означення поступово вироблюваного (на основі ситуативних адаптацій) особистістю відносно усталеного набору способів подолання типових ускладнень, а поняття *приспосування* (*adjustment*) — на означення “приспосування організму до вимог специфічних ситуацій” [8, с. 78]. Л.Філіпс, своєю чергою, застосовує поняття адаптованості до двох типів реакції на впливи середовища: 1) прийняття та ефективна реакція індивіда на статево-вікові соціальні очікування, з якими він стикається; 2) гнучкість та ефективність реакції в разі зіткнення з новими та потенційно небезпечними умовами, а також здатність спрямовувати події в бажаному напрямі. У зв’язку з другим типом реакції Філіпс уводить поняття *ефективної особистісної адаптації* (синонімічно вживане ним паралельно з поняттям адаптації) на означення успішного використання наявних умов для реалізації своїх цілей, прагнень і цінностей, але далі знову твердить про *адаптованість*, характеризуючи адаптивну поведінку як успішне прийняття рішень, ініціативність та чітке бачення людиною свого майбутнього. Отже, поняття адаптації та адаптованості за даного підходу чітко розрізнити проблематично. Проте таке розуміння є евристично цінним: на відміну від наведених вище тлумачень соціальної адаптації, інтеракціоністська версія звертає увагу на такий аспект взаємодії суб’єкта адаптації й соціального середовища, як діючі на рівні міжособистісної взаємодії експектації. Це розуміння є ширшим від пропонованого необіхевіористським підходом, оскільки включає до поняття адаптації фактично всі види соціальної активності. Окрім того, представники інтеракціонізму вирізняють сукупність таких виявів ефективної адаптованості як результату процесу ефективної особистісної адаптації: 1) адаптованість у площині соціально-економічної активності та набуття компетентності, знань, умінь, навичок; 2) адаптованість у площині міжособис-

тісних стосунків як набуття соціальної компетентності, що виражається у здатності адекватно відображати зміни у стосунках та реагувати на них.

Психоаналітичний (психодинамічний) підхід до соціальної адаптації особистості, що спирається на ідеї З.Фрейда та А.Фрейд, вважається одним із найбільш розроблених¹ і оперує доволі розгалуженою концептуальною системою опису процесів пристосування людини до соціального середовища. Саме психоаналітичний підхід у комплексі з ідеями У.Томаса, а також теорією біологічної еволюції у версії А.Емерсона справив, мабуть, найбільший вплив на ідеї Т.Парсонса щодо соціальної адаптації особистості. У межах даної парадигми розрізняють три типи *соціальної адаптації* як процесу встановлення/відновлення за допомогою захисних реакцій порушеної через конфлікт гомеостатичної рівноваги особистості та зовнішнього середовища: 1) алопластична — здійснення людиною змін зовнішнього середовища для приведення його у відповідність до своїх потреб; 2) автопластична — процеси внутрішніх змін особистості (її знань, умінь, навичок, структури тощо) з метою пристосування до середовища; 3) пошук індивідом сприятливого для функціонування організму середовища. Термінологічно відокремлювана соціальна адаптованість як результат даного процесу розглядається як психологічна рівновага, продуктивність, здатність отримувати задоволення від життя і визначається за характером емоційного самопочуття. Як можна бачити, психоаналітична концепція включає до адаптації не тільки пристосування людини до середовища, а й пристосування людиною середовища до себе, що результується в установленні відношення адаптованості [10, с. 10–32]. Хоча можна й зауважити, що в межах цього підходу (й подібно до підходу А.Редкліфа-Брауна) має місце включення до соціальної адаптації гносеологічно не розрізняваних процесів психічного, біологічного (екологічного) та власне особистісного функціонування людини.

Подальшим розвитком психоаналітичної парадигми стала концепція Г.Гартмана. Соціальну адаптацію особистості він розглядає як розвиток “Я” індивіда, що триває впродовж життя і пов’язаний з дією захисних процесів як в умовах подолання конфліктів, так і в рамках неконфліктного розвитку особистості. Сутність процесу соціальної адаптації — основним регулятором якої виступає “Я” — цей автор убачає у пристосуванні людини до соціального середовища, що є продуктом активності як безпосередньо індивіда, так і попередніх поколінь. Окрім того, він вводить концепт “*преформовані засоби адаптації*” на позначення тих особливостей/здатностей, які можуть стати важливими для майбутньої адаптації індивіда, та вказує такі обмежувальні рамки соціальної адаптації, як суспільна структура, розподіл праці, соціальна позиція та розвиток “Я”. Таким чином, до соціальної адаптації людини як багаторівневого процесу віднесено і процеси творення людиною умов середовища свого життя, які, своєю чергою, стають об’єктом адаптації людини, поряд із наявними умовами життя. Можна зробити висновок, що в

¹ О.Злобіна і В.Тихонович ідентифікують даний підхід як класичну теорію адаптації [див.: 9, с. 15].

загальному випадку у психоаналітичній концепції Гартмана йдеться про соціальну адаптацію людини; спеціальної диференціації її із соціальною адаптацією особистості та спеціального розгляду соціальної адаптації власне особистості не проведено, хоча й висловлено припущення про те, що системою регуляції соціальної адаптації людини виступає *Я-концепція* [10, с. 10–32].

Т.Парсонс розвиває тему соціальної адаптації в межах загальної теорії соціальної дії. Він розглядає соціальну адаптацію як процес, що сприяє включенню особистості в суспільне життя, як процес пристосування індивіда до середовища шляхом інтеріоризації нормативних символічних структур культуральної підсистеми, що тягне за собою формування диференційованих соціальних ролей. Відповідно, ролі також виконують адаптивну функцію, визначаючи позицію індивідів у полі взаємопроникнення соціальної системи та особистості індивіда [11, с. 97; 12, с. 235–238]. При цьому системою, яка здійснює соціальну адаптацію особистості, виступає *поведінковий організм* як сукупність основних можливостей людини та субстрат енергетичних, інформаційних і речовинних взаємообмінів індивіда із середовищем, першою чергою фізичним. Попри те, що складна структура ієрархічно зорганізованих систем і підсистем соціальної дії в концепції Парсонса не завжди дає змогу чітко провести розрізнення між соціальною адаптацією суспільства і соціальною адаптацією особистості, можна зробити висновок, що процес власне особистісної адаптації він розглядає як рецепцію “суспільно заданих” ціннісно-нормативних орієнтирів, які, за імпліцитним припущенням, є загальноприйнятими для всіх членів суспільства стандартами, що практично виключає відносність аксіологічних систем, наявних у різних спільнотах певного суспільства.

Порівняно з іншими представниками структурно-функціональної парадигми, Парсонс, мабуть, найчіткіше артикулював місце символічних форм у процесах соціальної адаптації, приділяючи особливу увагу ролі комплексів символічних значень кодів як центральних елементів культуральної підсистеми збереження та відтворення зразка. Таким чином, процес адаптації виступає тут як збереження стабільності, гомеостазу соціальної та особистісної систем у межах загальної системи соціальної дії. Результатом соціальної адаптації, відповідно, є засвоєння індивідом деякого набору соціальних ролей, і соціальна адаптованість особистості полягає в забезпеченості особистих потреб або задоволеності особистості в результаті реалізації основних можливостей людини.

Соціальну адаптацію як скеровуване ціннісно-нормативними комплексами суспільної системи встановлення балансу між вимогами та санкціями соціального середовища, з одного боку, й активністю соціального актора — з іншого, розглядає Р.Мертон. Він вирізняє кілька модальностей соціальної адаптації — *конформізм, інновативність, ритуалізм, відступництво, повстання* (див. табл.), виокремлені за критерієм прийняття або неприйняття культурально схвалюваних цілей і засобів діяльності; при цьому соціальну адаптованість він інтерпретує як певний ступінь узгодженості устремлень соціального актора з умовами соціального середовища [13, с. 162].

Класифікація форм адаптації (за Р.Мертоном)

Модальності адаптації	Прийняття культурально схвалюваних цілей	Прийняття культурально схвалюваних засобів
Конформізм (conformist)	+	+
Інновативність (innovator)	+	–
Ритуалізм (ritualist)	–	+
Відступництво (retreatist)	–	–
Повстання (rebel)	Створення нових цілей	Створення нових засобів

Гуманістичний (А.Маслоу) та феноменологічний психологічний (К.Роджерс) підходи розглядають процес соціальної адаптації як послідовність проходження станів конфлікту, фрустрації та пристосування особистісних цінностей до суспільних, що може мати наслідком або конструктивну, або неконструктивну модальність адаптації. Відповідно, адаптованість як результат адаптації інтерпретується як *ступінь інтеграції* (збалансованості) особистості й середовища в поєднанні з певним емоційним самопочуттям. Тут вплив особистості на середовище з метою його зміни не включено до поняття адаптації, на відміну від, скажімо, інтеракціоністського, необіхевіристського чи психоаналітичного підходів. Особливо підкреслюється роль *Я-концепції* в регулюванні соціальної адаптації (К.Роджерс), під метою та результатом якої розуміється задоволення потреб особистості, що функціонує в рамках певних соціальних “вимог”, тобто йдеться про *адаптованість особистості у соціальному середовищі*.

У генетичній синтетичній психології Ж.Піаже одним із провідних є похідний від біології *принцип розвитку складних систем*, який і розуміється як адаптація, тобто “як рівновага між асиміляцією й акомодациєю або, що, по суті, одне й те саме, як рівновага у взаємодіях суб’єкта і об’єкта” [14, с. 61]. Піаже виходить з тези, що людина від народження є зануреною в соціальне середовище, і суспільство “не просто впливає на індивіда, але невинно трансформує його структуру”, проте водночас він зазначає, що “будь-який зв’язок живої істоти із середовищем примітний тією особливістю, що ця істота, замість пасивно підпорядковуватися середовищу, сама активно його перетворює, накладаючи на нього певну свою структуру” [14, с. 210, 63]. Відповідно, процес соціальної адаптації постає як єдність процесів *акомодациї* (засвоєння правил середовища, “уподібнення” йому) та *асиміляції* (перетворення, “уподібнення” собі середовища), тобто як двосторонній процес і результат зустрічної активності суб’єкта та соціального середовища. Ж.Піаже вважає, — спираючись при цьому на розуміння адаптації в біологічних науках, — що функціонування та поступ психіки (передусім інтелекту) слугує засобом адаптації як урівноважування двох процесів: 1) зумовленої активністю суб’єкта трансформації об’єкта відповідно до когнітивних схем даного суб’єкта (асиміляції); 2) уподібнення когнітивних схем характеристикам об’єкта (акомодациї).

Онтогенетичний діяльнісний підхід (А.Налчаджян) розуміє *соціально-психологічну адаптацію* як будь-які процеси подолання проблемних ситуацій. Відповідно, адаптованість він асоціює із взаємовідносинами особистості й групи, за яких “особистість без тривалих зовнішніх та внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, повною мірою йде назустріч тим рольовим очікуванням, що їх висуває до неї еталонна група, переживає стан самоствердження та вільного вираження своїх творчих здібностей” [15, с. 18].

Одним із найцікавіших підходів до розгляду соціальної адаптації та адаптованості особистості є психоаналітична соціологія Е.Фрома. Аналізуючи з позицій еволюціонізму сутність людини, він як один із перших критеріїв відмінності людини від інших тварин вказує “недостатність інстинктивної регуляції в процесах адаптації до навколишнього світу”. “Тварина адаптується до змінюваних умов шляхом зміни себе самої — автопластично, а не шляхом зміни навколишнього середовища — алопластично, — пише Фром у книзі “Людина для самої себе”. — Таким чином, вона живе у повній гармонії з природою... в тому розумінні, що притаманні їй властивості роблять її стабільною й незмінною частиною свого світу” [цит. за: 16, с. 401–402]. У контексті пояснення поняття адаптації Фром указує на те, що людська природа є продуктом історичної еволюції, та розмежовує поняття (1) *статичної* і (2) *динамічної адаптації* особистості до зовнішніх умов як, відповідно: 1) “приспособлення, за якого характер людини залишається незмінним та постійним і виявляються тільки деякі нові звички”, а особистість у цілому залишається незмінною; 2) приспособлення, за якого під тиском обставин відбуваються “зміни особистості, зміни характеру, виявляються нові прагнення, нові тривоги” [17, с. 30–32]. Як зовнішні умови, що до них пристосовується індивід, Фром розглядає соціальну структуру, за якої живуть люди, спосіб життя, “вкорінений до системи виробництва та розподілу, притаманній кожному даному суспільству”. Усі людські потреби та прагнення він розуміє як результат соціальної практики й пише: “У процесі життя людина на різних рівнях вступає у різні взаємини зі світом: 1) шляхом оволодіння речами та їхньої асиміляції; 2) шляхом відносин із людьми та із самою собою. Перший згаданий рівень я називаю процесом асиміляції, згаданий останнім рівень — процесом соціалізації” [17, с. 441–446]. Динамічна адаптація і виступає як розвиток індивіда у процесі пристосування до наявного способу життя в конкретному суспільстві, регульований важливим механізмом пристосування — характером людини (як “людським субститутом інстинктивного апарату тварини”). Власне, це становить основу особистості та “соціального характеру” як деякої типової, базової особистості певного суспільства і є результатом динамічної адаптації, тобто виявом адаптованості. Подальшого розвитку ця концепція соціального характеру і деякої “базової” для певного суспільства особистості як найзагальніших стратегій соціальної адаптації набула в концепціях Д.Рімена та А.Інкельса. Проте видається за доцільне зауважити, що пошук такої “базової” особистості або соціального характеру, очевидно, спирається на імпліцитне припущення про існування певної сукупності інваріантних рис людської поведінки у пристосуванні до середовища функціонування і не враховує принципової

відносності результатів адаптації особистості, зважаючи на квазістаціонарність суспільного буття.

Зіставлення розглянутих концепцій дає підстави стверджувати, що соціальна адаптація особистості виступає як аспект певної взаємодії між людиною (суб'єктом соціальної активності) як певною різномірною системою і її середовищем (або частиною цього середовища) і виявляється у випадках змін взаємовідносин цієї людини із соціальним середовищем її функціонування. Соціальне середовище як простір суспільного виробництва і відтворення життя, своєю чергою, є різномірною системою, що складається із сукупності людей, засобів забезпечення життя та зв'язків між ними. Можна брати за основу різні підходи до розгляду суспільства, але суть залишається практично незмінною: як соціальне середовище розглядають весь простір існування людини в суспільстві.

Ідея гомеостазу, в тому чи іншому формулюванні, явно чи імпліцитно є єдиною, спільною рисою значної частини розглянутих комплексних підходів до розуміння соціальної адаптації особистості: процес адаптації є засобом забезпечення гомеостазу суб'єкта соціальної активності та умовою адекватного задоволення його функціональних потреб. Ідеться про гомеостаз як підтримання деякою системою своїх параметрів і функцій у певному діапазоні, зумовлене необхідністю підтримувати відносно сталим внутрішнє середовище системи за умов збурювальних дій зовнішнього середовища. Найбільш чітко ця ідея виявляється у рамках інтеракціоністського (Л.Філіпс, Т.Шибутані), психоаналітичного (З.Фройд, А.Фройд) та структурно-функціонального (Т.Парсонс, Р.Мертон) підходів і назагал є досить поширеною в сучасних дослідженнях соціальної адаптації у пострадянському просторі. Водночас саме цей аспект неявно містить момент суперечності: акцентування гомеостазу як функціонального призначення соціальної адаптації людини та особистості неповно і неузгоджено співвідноситься з викладеними (в зазначених підходах, а також у гуманістичних та онтологічній діяльнісній концепціях та в підході В.Томаса і Ф.Знанецького) уявленнями про сутність людської активності, коли виходять з того, що процес соціальної адаптації включає і реактивну, рецептивну, і проактивну поведінку.

Пояснення активності соціальних систем, соціальної діяльності людини не вичерпується гомеостатичним виміром. Це переконливо показано вже у працях Л. фон Берталанфі, а пізніше — в синергетиці, працях М.Моїсеєва, В.Франкла, К.Гольдштайна, Г.Олпорта і Ш.Блер [18, с. 36–39; 19, с. 13–62; 20, с. 54–55]. Функціонування певного суб'єкта соціальної активності може охоплювати не тільки процеси збереження стабільності (гомеостазу), а й порушення стабільності (гомеорезу) як творчої самореалізації¹, яка розкри-

¹ Поняття гомеорезу позначає підтримання тривалого в часі процесу змін живих систем, а в ширшому розумінні — будь-які процеси спонтанного, внутрішньо детермінованого, неперервного руху форм у світі живого. Концепт гомеорезу ввів у 1957 р. К.Волдингтон, симетрично доповнивши цим поняттям концепцію гомеостазу як підтримання стабільності деяких параметрів або процесів живої системи [21, с. 120–129].

ває можливості якнайповнішого використання потенціалу мінливості, що вможливує адекватну (зокрема проактивну, з урахуванням “моделі потрібного майбутнього” [22, с. 143]) взаємодію суб’єкта соціальної активності із середовищем свого функціонування. Коли життя постає не тільки як урівноважування з навколишнім середовищем, а й як подолання цього середовища, спрямоване на реалізацію певної програми діяльності.

Зняти окреслений вище момент суперечності у визначенні змісту соціальної адаптації в рамках різних концептуальних підходів можна, на думку автора, якщо вважати гомеостаз і гомеорез діалектичними виявами процесу соціальної адаптації особистості як такої активності, що спрямована на досягнення значимих цілей і опосередковується багаторівневим комплексом відповідних негативних і позитивних зворотних зв’язків.

Взаємодія ціннісно-нормативних систем людини й суспільства становить важливу частину процесу соціальної адаптації особистості. Це особливо наголошується як специфіка власне соціальної адаптації особистості у структурно-функціоналістських, інтеракціоністському і гуманістичному підходах, а також у психоаналітичній соціології Е.Фрома. Даний момент є тим паче важливий, що за умов суспільних трансформацій відбувається не тільки і не стільки реактивне пристосування індивідуальних ціннісно-нормативних систем до наявних інституціональних систем цінностей, скільки зміна цього соціального середовища відповідно до індивідуальних систем норм і цінностей. Складно зорганізований знаковий механізм культури забезпечує існування спільної негенетичної пам’яті, втілюваної у прижиттєвих програмах поведінки та спрямованої на самовідтворення суспільства як системи. Тип культури як історично сформований спосіб творення і кодування знакових засобів до життя, очевидно, має вплив на програми поведінки особистості: люди, поряд із генетично (у ДНК) закладеною програмою активності, завдяки наявності свідомості послуговуються другою програмою, яка визначає їхній розвиток у кожному наступному поколінні і яку називають “програмою соціальної спадковості”, тобто інформацією, втіленою у знакових засобах до життя.

Зауважимо також, що, аналізуючи соціальну адаптованість особистості, її (особистість) розглядають як систему внутрішньої регуляції соціальної активності людини, що формується у соціальній взаємодії й може бути визначена як система психологічних механізмів людської соціальної суб’єктності. Двома найзагальнішими функціональними підсистемами особистості за такого підходу є спрямованість особистості (система її диспозицій) і потенціал особистості (здатки, знання, уміння та навички людини) [23, с. 25–30; 24, с. 373–374]. У контексті викладених положень вважаю, що буде релевантно у найзагальнішому вигляді визначати соціальну адаптацію особистості як процес реагування людини на зміни в соціальному середовищі, спрямований на збереження цілісності особистості та здатності її до самовідтворення.

Проаналізовані концептуальні підходи доволі своєрідні, проте є один спільний для них усіх момент: як функціональну спрямованість соціальної адаптації розглядають поліпшення або оптимізацію (в сенсі підвищення ефективності діяльності) здатності за тих чи інших умов середовища дося-

гати значимих цілей, породжених потребами та їх осмисленням (різної міри усвідомлення). Як відомо, саме потреби є джерелом формування мотивів активності людини, одним із важливих моментів якої є цілепокладання. Очевидно, будь-яку життєву ситуацію людини можна розглядати як процес задоволення певних потреб або створення умов для їх задоволення; цей процес у той чи інший спосіб є реагуванням особистості на соціальну ситуацію, тобто на ті зміни в соціальному середовищі, що вже відбулися або відбуваються. Таке реагування, у першому наближенні, можна визначити як щонайменше два діалектично взаємопов'язані класи процесів: 1) самозміна відповідно до змін у соціальному середовищі; 2) зміна даних конкретних умов соціального середовища відповідно до самозмін, зумовлених потребами.

Отже, під соціальною адаптованістю особистості як певною якістю слід розуміти той поточний результат процесу соціальної адаптації, який можна схарактеризувати як здатність людини задовольняти свої потреби на прийнятному для себе рівні у певній ситуації у конкретному соціальному середовищі.

У цьому аспекті, як можна підсумувати, соціальна адаптованість визначається тим, якою мірою людина набула тих особистісних якостей, що, за наявних умов діяльності, забезпечують можливість задоволення її потреб на прийнятному для неї рівні. Відповідно, рівень адаптованості особистості визначається як той рівень задоволеності потреб людини, який забезпечується станом розвитку потенціалу і спрямованості особистості, а також опанування умов життя, що їх людина досягла у процесі соціальної адаптації на поточний момент.

Література

1. *Лакатос И.* Методология исследовательских программ. — М., 2003.
2. *Деррида Ж.* Структура, знак і гра в дискурсі наук про людину // Письмо та відмінність. — К., 2004. — С. 563–568.
3. *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские. Т. 1–3. — www.i-u.ru/biblio/archive/spenser_opyty.
4. *Рэдклифф-Браун А.Р.* Структура и функция в примитивном обществе: Очерки и лекции. — М., 2001.
5. *Thomas W.I., Znaniecki F.* The Polish Peasant in Europe and America: Vol. 1; 2 (цит. по: *Козер Л.А.* Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте. — М., 2006).
6. *Encyclopedia of Psychology / H.J.Eysenck, W.Arnold, R.Meili (eds.).* — N.Y., 1972.
7. *Philips L.* Human Adaptation and His Failures. — N.Y.; L., 1968.
8. *Шибутани Т.* Социальная психология. — М., 1969.
9. *Злобіна О., Тихонович В.* Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. — К., 1996.
10. *Hartmann H.* Ego Psychology and the Problem of Adaptation. — N.Y., 1958.
11. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. Тексты. — М., 1994. — С. 97–102.
12. *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М., 1998.

13. *Merton R.* Social Theory and Social Structure // *Bassiss M.S.* Sociology: an Introduction. — L., 2001. — P. 162–171.
14. *Пижае Ж.* Избранные психологические труды: Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. — М., 1969.
15. *Налчаджян А.А.* Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). — Ереван, 1988.
16. *Добреньков В.И.* Психоаналитическая социология Эриха Фромма. — М., 2006.
17. *Фромм Э.* Бегство от свободы; Человек для себя. — Минск, 1998.
18. *Берталанфи Л.* Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. — М., 1969. — С. 36–39.
19. *Моисеев Н.Н.* Алгоритмы развития. Сер. “Академические чтения”. — М., 1987.
20. *Франкл В.* Самоотрансценденция как феномен человека // Франкл В. Человек в поисках смысла. — М., 1990. — С. 54–55.
21. *Хмельев А.М.* Оппозиция “гомеостаз-гомеорез” и проблема творчества // Проблемы философии. — К., 1978. — Вып. 44. — С.120–129.
22. *Бернштейн Н.А.* Очерки по физиологии движений и физиологии активности. — М., 1966.
23. *Хмелько В.* Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. — К., 1988.
24. *Хмелько В.* Особистість // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І.Воловича. — К., 1998. — С. 373–374.